

Hans van den Bergh Multatuli en "Oost-Indië"

In 1987 was er weer eens een 'Multatuli-jaar': de schrijver was 100 jaar tevoor overleden en het Multatuli Genootschap, dat zich tot taak rekent "zijn gedachtengoed uit te dragen", greep de gelegenheid aan om Eduard Douwes Dekker (1820-1887) op alle fronten te herdenken: er werd een standbeeld - van Hans Bayens - onthuld op de Torensuis in Amsterdam; de PTT gaf een speciale postzegel (van 55 cent) uit met Multatuli's beeltenis; er verscheen een nieuwe bloemlezing voor de jeugd bij de CPNB, naast tal van andere eerbewijzen in de vorm van uitgaven, herdenkingsbijeenkomsten en dergelijke. Een hoogtepunt was ongetwijfeld een congres dat in Djakarta werd belegd over de vraag wat de betekenis van Multatuli was geweest voor de vroegere koloniën in Nederlands Oost-Indië. Is de schrijver al deze aandacht en eerbewijzen nog altijd waard, zal menigeen zich afvragen. Tegenwoordig wordt wel algemeen aangenomen dat Douwes Dekker de grootste Nederlandse auteur van de 19e eeuw is geweest, maar wat hebben zijn ideeën, met name over het eilandenrijk 'Insulinde' - zoals hij het noemde - ons nog te zeggen?

De Havelaar in de archipel

Op dat Indonesische congres bleek al gauw dat daar door Indonesische publicisten heel verschillend over wordt gedacht. Het is bijvoorbeeld interessant dat de film *Max Havelaar*, die door Fons Rademakers is gemaakt naar Multatuli's gelijknamige hoofdwerk, en die nota bene voor de helft door Indonesië was gefinancierd, bij het uitkomen in 1980 door de censuur werd verboden.

Men wilde eenvoudig niet accepteren wat daar zichtbaar werd: het misbruik waar de roman zich in het bijzonder tegen keert, bestaat voornamelijk uit de berovingen en afpersingen van de arme boerenbevolking op West-Java *door de eigen inlandse hoofden*, en pas in een veel verwijderder verband uit fouten van het Nederlandse koloniale bewind.

Een paar jaar daarvoor was er een eerste complete vertaling van de *Havelaar* in het Bahasa Indonesia uitgekomen en in 1987 werd de vertaler, de heer H.B. Jassin, uitvoerig voor de Nederlandse televisie geïnterviewd. Deze vertelde dat zijn vertaling helaas niet veel gelezen werd. Hetzelfde gold volgens hem voor de Nederlandse uitgaven van voorheen, die alleen bekend waren bij een dunne intellectuele bovenlaag die goed genoeg Nederlands kende.

In de hele archipel is alleen *Sajdah en Adinda* bekend, zei Jassin, want alleen dát verhaal past in het wereldbeeld van de Indonesiër; het gaat daarbij om een korte zelfstandige novelle die binnen de roman *Max Havelaar* een heel eigenaardige plaats inneemt. Het aspect van de onderdrukking van de bevolking door de eigen vorsten krijgt ook binnen de novelle allerduidelijkst gestalte, omdat de demang van Parang Koedjang bij herhaling als de grote boosdoener wordt aangewezen. Maar buiten het verband van de roman heeft het verhaal blijkbaar alleen gefunctioneerd als een aangrijpende romantische liefdesgeschiedenis - wat het inderdaad óók is.

Saïdjah en Adinda

De episode van "Saïdjah en Adinda" kan - als we haar goed lezen - bovendien antwoord geven op twee vragen die in de moderne Multatuli-kritiek vaak worden opgeworpen. Ten eerste: nam Multatuli nu eigenlijk een anti-koloniaal standpunt in of conformeerde hij zich aan het Nederlands gezag? En ten tweede: is Douwes Dekker als assistent-resident van Lebak eigenlijk wel verstandig opgetreden bij zijn conflict met de Inlandse regent?

Met name de Indonesië-kenner Rob Nieuwenhuys heeft op dit punt het meest radicale standpunt ingenomen. Nee, zegt hij, de morele code die Dekker als koloniaal ambtenaar wilde toepassen was typisch eurocentrisch gekleurd. Zijn stellingname beruiste op een gebrekkig inlevingsvermogen in wat de inlandse bevolking bewoog en bezighield.

Wat de eerste vraag betreft: zeker meende Multatuli dat de arme bevolking van de archipel *nog* niet aan zelfbestuur toe was; maar dat maakte hem niet blind voor de misstanden die de koloniale uitbuiting meebracht. Niet voor niets luidt een van de conclusies van de beroemde tirade waarmee de roman *Max Havelaar* wordt afgesloten (of eigenlijk: afgekapt), dat "er een roofstaat ligt aan de zee, tussen Oost-Friesland en de Schelde".

En als de schrijver geen gehoor zou vinden voor zijn klachten dan kondigt hij aan dat hij "klewangwettende krygszangen zal slingeren in de gemoederen van de arme martelaren, wien ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli." En het is duidelijk dat als die klewangs eenmaal gewet zijn, het er niet zachtzinnig zal toegaan. Want, zegt Multatuli in dezelfde passage, de omwenteling zal komen "op wettelyken weg, waar het *kan...* op wettigen weg van geweld, waar het *moet*."

Hier is toch wel het eerste glore van een anti-koloniale strekking aanwezig. Maar sterker - naar mijn smaak - spreekt het revolutionaire karakter van het boek uit de manier waarop hier literaire middelen worden ingezet om een nieuwe visie op de Javanen ingang te doen vinden bij de Westerse lezer, een lezer die er belang bij had vast te houden aan zijn traditionele beeld van de onbekwame, terecht door ons bestuurde, primitieve oosterling. Daartoe moesten soms drastische middelen worden ingezet.

Een van die middelen is het gebruik van een uiterst 'retorisch' "dus", een magnifiek sarcastisch stijlmiddel dat verschillende keren heel effectvol in de strijd wordt geworpen. Als de derde buffel van Saïdjahs vader is afgenomen, schrijft Multatuli: "hy had geen poesaaka [erfgoed] meer om een nieuwen buffel te kopen, daar zijn ouders altyd in Parang-Koedjang woonden en hem *dus* weinig hadden nagelaten." Onafwendbaar staat ineens vast dat de toestand in Parang-Koedjang allang ondragelijk is. Wie daar al geruime tijd woont, kan niet anders dan arm zijn.

Een ander retorisch 'dus' valt vlak voor het eind van de romance en heeft in de anti-koloniale literatuur een zekere faam verworven. Saïdjah doolt in Zuid-Sumatra rond, waar veel berooide Javanen zijn heen gevlucht. Hij komt dan in een dorp "dat pas veroverd was door het Nederlandse leger en *dus* in brand stond."

Multatuli wist wel hoe hij zijn gehoor moest bespelen; de Nederlandse lezer

moet door dit 'dus' als door een zweeps slag getroffen zijn. Wat? Ons heilbrengende Nederlandse gezag had tot -blijkbaar vanzelfsprekend - gevolg dat er dorpen in brand stonden?!

Nog belangrijker is het gegeven dat het verhaal van Saïdjah en Adinda in Indië altijd zó populair is geweest, dat Multatuli's reputatie van medestander vrijwel alleen dáárop berustte. Multatuli had kennelijk kans gezien zich sterk in de gedachtenwereld van inlanders in te leven en die op een voor hen geloofwaardige manier weer te geven. Misschien was de visie van de schrijver toch minder eurocentrisch dan met name Rob Nieuwenhuys ons nu al decennia lang wil doen geloven.

Het ongelijk van Nieuwenhuys

Ik wil die opvatting hier graag nog eens bestrijden. Nieuwenhuys, nu meer dan 85 jaar oud, heeft zijn ideeën over de relatie tussen Nederland en Indonesië gevormd in de laatkoloniale tijd, toen het destijds nieuwe cultuurrelativisme verfrissende inspiratie bracht, omdat het leerde dat veel van het Westerse superioriteitsdenken op niets dan vooroordelen en gebrek aan informatie berustte. En daar was veel waars in. Maar de toepassing van dat gelijkwaardigheidsbeginsel tussen verschillende culturen op de zaak Lebak anno 1856, heeft tot bizarre misinterpretaties geleid.

In grote lijnen komt Nieuwenhuys' standpunt erop neer dat het despotisch gedrag van de Inlandse vorsten door Multatuli vanuit zijn Nederlands perspectief geheel verkeerd is begrepen. Het heffen van enige vorm van betaling in natura en het doen verrichten van herendiensten was voor Oostaziatische begrippen volkomen normaal. Dit soort roof en afpersing werd door de bevolking niet als zodanig ervaren, luidt dit standpunt. Het was voor hen puur een kwestie van 'adat'; en adat is dan een verondersteld stelsel van ongeschreven rechtsregels waar de bevolking zich maar al te graag in schikte, omdat met name het districtshoofd van Lebak nagenoeg als een heilige werd vereerd. Ik heb nogal wat af te dingen op deze beoordeling van Dekkers stellingname. Ten eerste lijkt mij de opvatting van Nieuwenhuys c.s. in strijd met de alledaagse logica: welke boerenbevolking zou zich er gráág in schikken te worden uitgezogen? De objectieve feiten van de buffelroof, de herendiensten, de armoede, het wegvlugten van de bevolking en de uitbrekende opstanden worden bovendien door niemand betwijfeld.

Ten tweede is het nog niet zo zeker dat de traditionele regels van de adat echt bestonden of, *als* ze bestonden, feitelijke afpersing goedkeurden. Huidige commentatoren in Indonesië betwijfelen dat. Maar zelfs als de adat het misbruik door de Inlandse vorsten zou goedkeuren, waarom zou je daar tegenover dan een relativistisch standpunt *moeten* innemen? Het is beslist onaanvaardbaar dat ieder stelsel van culturele gebruiken gelijkwaardig zou zijn aan ieder ander, en dat dus altijd absolute tolerantie past. De uiterste consequentie van dat standpunt zou bijvoorbeeld zijn dat we de schrijver Rushdie zo snel mogelijk aan de ayatollahs uitleveren, omdat de Iraniërs hem nu eenmaal volgens hun normen ter dood willen brengen.

Het gelijk van Multatuli

Multatuli had in het midden van de vorige eeuw een ambtseed afgelegd dat hij de inlandse bevolking tegen misbruiken zou beschermen en hij nam die taak serieus. Er kon van hem niet verwacht worden dat hij, op grond van dubieuze twintigste eeuwse principes, de hand zou lichten met het bestrijden van onrecht waar hij dat scherp - en naar wij nu weten, terecht - meende waar te nemen.

Multatuli had in mijn ogen groot gelijk. Het is bovendien bij uitstek onzin nu juist hem voor de voeten te werpen dat hij de situatie in de koloniën door een Westerse bril bezag. Als er iemand was die zich in opvattingen en zienswijzen van de bevolking trachtte in te leven, dan was hij het wel.

Laten we vanuit dat gezichtspunt nog eens zorgvuldig naar de novelle "Saïdjah en Adinda" kijken. Zowel uit inhoudelijke details als uit de stijl blijken dan duidelijk Multatuli's pogingen de situatie met de ogen van de inlander te bezien en haar als zodanig weer te geven. Zo wordt er nergens binnen het verhaal een veroordeling van de buffelroof of het bestraffen van klagers uitgesproken. De personages in de geschiedenis ondergaan wat hun overkomt als een natuurramp of als het toeslaan van het noodlot. Zorgvuldig tracht de schrijver het verhaal als een Oosterling 'met oosters fatalisme' aan cultuurgelatenen te vertellen, wat ook resulteert in zinnen als de volgende (en wel zonder enige toelichting): "De penghoeloe zelf had gezegd dat er oentoeng was in den loop van die haarwervels op de achterschoften".

Zeër tekenend is ook hoe Multatuli zich van een oriëntaliserende tijdrekening bedient om aan te geven dat het later op de dag wordt: "(...) en kwam tot Tangerang, den volgenden dag, voor nog de schaduw gedaald was tot zyn lippen, hoewel hy den groten toedoeng droeg die zyn vader hem had achtergelaten." Deze schaduw van een breedgerande hoed levert een kenmerkend beeld op van zinvol inlevings- en observatievermogen.

Er zijn telkens van deze vernuftige, sfeerscheppende exotismen, zoals de spaarsom die Saïdjah meebrengt na drie jaar werk in Batavia: 30 Spaanse maten (Mexicaanse goudstukken, vertel *ik* er even bij - maar Multatuli doet dat niet); uiteraard had geen Nederlandse lezer enig idee over de waarde van die som, zodat de 'drie buffels' die ervoor te kopen zouden zijn, des te verrassender uit de bus komen.

Ook Saïdjahs waarneming van de blanken in de hoofdstad wordt helemaal vanuit inlands perspectief getekend; mooi is bijvoorbeeld dat hij de gouverneur-generaal volgens Javaans gebruik, maar weer zonder enige uitleg, de "grootvader van de Soesoehoenan van Solo" noemt. Dat berust op de inlandse gewoonte om gezagsverhoudingen in familierelaties uit te drukken. Natuurlijk is ook zeer illustratief dat Multatuli herhaaldelijk Saïdjah zich als vanzelf in poëzie laat uitdrukken, als gevoelens hem te machtig worden. Kom daar eens om bij Droogstoppels of Slijmeringen, die typische vertegenwoordigers van Hollandse nuchterheid en bezadigdheid, zoals Multatuli zijn grote tegenstanders tekende.

Uiteraard berust zo'n 'natuurlijk dichterschap' op de visie van de romantische westerling die zo graag alle mogelijk onbedorven natuurgaven projecteerde op

de 'primitieve' wilde. Maar het duidt in ieder geval niet op het vooroordeel van onwankelbare westerse superioriteit. Integendeel, er is nog een zeer kenmerkende passage, het derde geval van een zwaar-sarcastisch 'dus', dat opnieuw een magnifieke afstraffing in houdt van blanke zelfoverschatting.

Als Saïdjah in Batavia aankomt, wordt hij terstond door een heer in dienst genomen, "omdat hy - ik citeer - Saïdjah niet verstond". Een ogenblik staat de lezer voor een raadsel, maar de volgende zin brengt de pijnlijke verklaring: "Want te Batavia heeft men gaarne bedienden die nog geen Maleis spreken, en *dus* nog niet zo bedorven zyn als anderen die langer in aanraking waren met Europese beschaving."

Zonder enig commentaar stelt dit 'dus' de Europese beschaving gelijk aan 'bedorven zeden'. Kortom: Rousseau samengevat in één woord.

Het is deze als vanzelfsprekend opgediende zuiverheid van Saïdjahs moraliteit, die op het westerse zelfbewustzijn een verpletterende indruk moet hebben gemaakt. Met de onnadrukkelijkheid van de subtielste literaire kunstgrepen werd het heil van onze aanwezigheid in de koloniën hier aangevochten en ondergraven.

Het zijn deze eigenschappen van Multatuli's schrijverschap en deze visie op de koloniale situatie (waarmee hij zijn tijd een halve eeuw vooruit was) die hem in mijn ogen tot de dag van vandaag in zo hoge mate genietbaar maken.

Neut: „Werom hou je die fent an?
Komptie je ferdacht voor?”

Taaie: „S'n kop niet, maar dat zwarte
mutsie heb ik meer gesien.”